

УДК 1:316
К 72

Лариса КОСТЮК

ВИЗНАЧЕННЯ ОНТОЛОГІЧНОГО ЗМІСТУ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ СУТНОСТІ ПОНЬЯТЬ “МЕНТАЛЬНІСТЬ” І “МЕНТАЛІТЕТ”

Актуальним у теоретичному і практичному значенні є дослідження сутності ментальності як об'єктивної константи етнічної спільноти в умовах сучасного суспільства. У статті з'ясовується рівень вивчення феномену етнічної ментальності у сфері соціально-філософської теорії, зокрема обґрунтовується необхідність етноментального підходу як особливості методології історико-типологічного аспекту дослідження проблеми.

Ключові слова: ментальність, менталітет, етноментальний підхід.

Історико-культурний процес становлення етнічної спільноти з боку певних **системоутворювальних факторів менталітету** виявляє специфіку формування глибинних психічних рис етносу в етногенезі. Питання аналізу **глибинних психічних настанов** набуло особливої гостроти, оскільки без розуміння **своєрідності** духовного життя, без вивчення комплексного впливу на нього соціального і природного довкілля суспільство не може зрозуміти і усвідомити себе як спільноту, готову до найбільш природного шляху розвитку. Реалії сьогодення вказують на необхідність **етноментального підходу** в усіх сферах суспільного буття: економіці, політиці, державотворенні, педагогіці.

Ментальність є репрезентантом об'єктивних духовних інваріантів етносу, які дають підстави критично-свідомо ставитися до будь-якої наявної форми діяльності, і тим створити можливість принципово нових форм. **Менталітет**

характеризує етнос зі сторони проявів самосвідомості, поведінкових стереотипів, форм мислення і почуттів суб'єктів етнічної спільноти. *Менталітет* забезпечується необхідною енергією, емоційними компонентами, стійкими мисленнєвими і поведінковими стандартами, відчуттям комфортності чи дискомфорту в певному етнокультурному просторі. Генетична природа етнічного *менталітету* визначається адаптаційними властивостями та здібностями суб'єктів у межах цього простору. Об'єктивне існування ментальних структур не залежить від суб'єктивних оцінок. Тому дослідження сутності *ментальності* як об'єктивної *константи етнічної спільноти* в умовах сучасного суспільства актуальне в теоретичному і практичному значенні.

Сутність ментальних настанов перебуває на перетині наукових інтересів філософії, історії, географії, соціології, лінгвістики, політології, культурології, психології, етнографії. Перші спроби пояснення ментального феномена є вже у працях античних мислителів. З часів формування сучасних націй проблема стала предметом різних галузей теоретичного знання. У німецькій філософській та культурологічній думці розроблена філософсько-методологічна традиція вивчення “духу народів”, започаткована Й.-Г. Гердером в “Ідеях до філософії історії” [5], Г.В.Ф. Гегелем у “Філософії історії” [4] і продовжена О. Шпенглером у “Занепаді Європи” та В. Вундтом у “Націях і їх філософії”. Серед англо-французьких мислителів відзначимо роботи Ш. Монтеск'є, Д. Юма. Проблема сутності підсвідомих засад людської поведінки знайшла своє відображення в працях Е. Фромма та К. Г. Юнга [13].

Термін “ментальність” уведений у науковий обіг французькою історіографічною школою “Анналів”, яка вперше висунула тезу про необхідність врахування розумових та духовних факторів в історичному дослідженні економічного і соціального життя народів. Зміст ментальних структур та їх вплив на діяльність суб'єктів різних культурно-історичних епох, зокрема Середньовіччя, досліджені М. Блоком [1], М. Вовелем [3], Л. Февром та ін., які, використовуючи поняття “менталітет” як елемент історичного методу дослідження, проаналізували лише окремі його аспекти як феномена. В англомовній науці

слово “mentality” практично не використовується, оскільки відсутнє закріплене за ним значення. Певним аналогом є поняття “національний характер” (Р. Бенедикт), “настанова” (attitude) (Ф. Знанецький), “картина світу” (word-view) (Р. Редфілд) та ін.

В українській науці дослідження етноментальної проблематики також мають давні традиції, пов’язані з іменами М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, О. Потебні, М. Грушевського, В. Липинського, Ю. Липи та ін. Наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. посилюється інтерес до етноментальних досліджень, зумовлений зростанням рівня національної самосвідомості. Вперше поняття “ментальність” вжито В.Храмовою [11] у передмові “До проблеми української ментальності” до збірки статей українських учених О. Кульчицького, Б. Цимбалістого, М. Шлемкевича “Українська душа”. Проте в їхніх працях не знаходимо ключового терміну, а увага здебільшого акцентована на простій констатації проявів суспільного духовного життя українців. Упродовж останніх років опубліковано ряд наукових праць, присвячених проблемі визначення особливостей української ментальності. Це роботи вчених І. Бичка, П. Гнатенка, Р. Додонова, С. Кримського, В. Крисаченка, О. Нельги, М. Поповича, І. Старовойта, В. Шинкарука та ін.

Метою статті є з’ясування рівня вивчення феномена етнічної ментальності у сфері соціально-філософської теорії, зокрема обґрунтування необхідності *етноментального підходу* як особливості методології історико-типологічного аспекту дослідження проблеми. Суть методології розкривається шляхом дослідження трансформації концепцій “народного духу” – “душі народу” – “національного характеру” – “етнічної ментальності” – “менталітету” у світовій та українській теоретичній думці як процесу еволюції поняття “ментальність” через визначення його головних рис – ментальних настанов – у поняття “менталітет”.

З часу виникнення європейських засад модерного дискурсу можна виділити такі напрямки досліджень ментальної проблематики: британське і французьке Просвітництво (Шефтсбері, Юм, Монтеск’є, Руссо); німецький Романтизм (Гердер); німецька класична філософія (Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель). Праця Ш. Монтеск’є “Про дух законів” (1748 р.), у якій

автор намагається перенести систематичні набори рис колективного характеру на певні групи, що досліджувалися ним під час подорожей по Європі та Близькому Сході, стала певним етапом дослідження менталітету як явища. Дослідник роздумував над підставами для будь-якого унікального набору рис: географічними, кліматичними, ситуаційними факторами, що нерідко мали одну “кореневу” причину.

Становлення модерних націй та національних держав у XVIII – XIX ст. сприяє дослідженням даної проблематики. Так, певним продовженням концепції вроджених ідей Р. Декарта стають ідеї І. Канта про те, що кожному первісному народові властиві певні природні нахили, які розвиваються далі. І. Кантом уперше звернув увагу на відносність оцінки сутності національного характеру [7]. Аналіз характерів різних народів, включаючи і слов'ян, та оцінку історичної ролі кожного з них дає Й. Гердер [5]. К. Гельвецій висуває ідею рівності інтелектуальних здібностей народів і рас та заперечує поділ народів на вищі і нижчі раси: всі народи рівні за розумовими можливостями, а нерівність виникає внаслідок політичного ладу. Причини існування національних характерів та природу самого явища намагається розкрити Д. Юм у праці “Про національні характери”. На його думку, характер народу не є генетично вродженим, а сформований під дією зовнішніх факторів і здатний змінюватися упродовж історичного розвитку. Д. Юм зазначає, що вдача кожного народу істотно змінюється з плином часу або через величезні зміни в системі правління, або через ту непостійність, якій підпорядковані всі людські справи [12, 712 – 713]. У німецькій філософській думці другої половини XVIII – початку XIX ст. дослідження етноментальної проблематики відображено у працях Й.-Г. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г.В.Ф. Гегеля. Зокрема розвиток ідей Ф. Шеллінга про історичну місію кожної нації, яка полягає в розкритті своєї ідеї добра, краси, правди, спонукав Г.В.Ф. Гегеля до формування поняття “дух народу”. За Гегелем, “дух народу” – це особливий принцип, відмінна риса його релігії, звичаїв, науки і мистецтва, що виступає у всіх його прагненнях: народи є тим, чим вони виступають у дії [4].

У XIX ст. виникають окремі науки – етнічна психологія (роботи Г. Штейналя, М. Лацаруса, В. Вундта) та соціальна

психологія (засновником вважають Г. Лебона, який у своїй праці “Психологія народів і мас” проаналізував соціально-психологічні моменти, що складають основу духовної єдності спільнот і керують діями народів). Г. Лебон абсолютизує значення “духу (душі) народу”, що керує ходом історії кожної цивілізації, водночас розкриває механізм впливу його психологічного складу народу на особливості політичних установ, релігії, мови, мистецтва. Він розмежовує розумові якості народу та якості його характеру, вважаючи, що перші можуть легко змінюватися під впливом виховання, тоді як якості характеру зазнають дії останнього. Досліджуючи межі змінності національного характеру, Г. Лебон наголошує на незмінності його основних рис, частковому коливанні другорядних, та генетичній незмінності психологічного складу “раси”. “Не тільки живі, але і мертві відіграють велику роль у сучасному житті народу. Вони є творцями його моралі і несвідомими двигунами його поведінки” [7, 139].

У першій половині ХХ ст. З. Фройд та К.Г Юнг в основу розробки категорії “менталітет” поклали вчення про “колективне несвідоме”. Під “колективним несвідомим” К.Г Юнг розумів загальнолюдський досвід, характерний для всіх рас і народів, культурну спадщину минулого, яка у психологічно оформленому вигляді включається в життєдіяльність людини. Одним із найважливіших висновків К. Юнга є те, що людина народжується не тільки з біологічним, а й із психологічним спадком, який визначає її поведінку і досвід. Важливою для вивчення менталітету є його теорія про архетипи: “Архетип є фігура, яка у процесі історії повторюється там, де вільно проявляється творча історія. Вони є в певній мірі узагальненою рівнодіючою незчисленних переживань подібного типу. Вони усереднюють мільйони індивідуальних досвідів і дають таким чином картину психологічного життя” [13, 132].

На роль “колективного несвідомого” звертає увагу Е. Фромм, вибудовуючи модель взаємодії соціальних, економічних і психологічних факторів, яка передбачає між ними систему подвійних зв'язків. Зокрема він пише, що “...кожне суспільство визначає, які думки і почуття варто допустити до

рівня свідомості, а які – залишити несвідомими. Тобто існує як соціальний характер, так і соціальне несвідоме” [10, 336].

Отже, на початку ХХ ст., коли термін “менталітет” входить у науковий обіг, у різних галузях наукової думки зібрано багатий матеріал щодо вивчення окремих його аспектів. Сам термін *mentalis* з’являється у XIV ст. в мові середньовічної схоластики і походить від латинського *mens*. Іменник *mentality* виникає на три століття пізніше в англійській філософській думці XVII ст. У 20 – 30 рр. ХХ ст. термін “менталітет” у ширшому значенні був прийнятий представниками школи “Анналів” М. Блоком та Л. Февром, які прагнули подолати бар’єр між економічною і соціальною історією, тобто, звертаючись до поняття “менталітет”, намагалися враховувати розумові і навіть духовні фактори в економічному і соціальному житті. Однак треба відзначити, що у працях М. Блока і Л. Февра розуміння поняття менталітету впливало не з дослідницької програми, а із досвіду та не було систематизоване і строго визначене. Вони по-різному трактують поняття “менталітет”. Зокрема М. Блок позначав ним групову, колективну свідомість [1], а Л. Февр – відображення колективного в індивідуальному [9]. Водночас для Л. Февра менталітет є не біологічною, а структурною константою, що складається історично і визначає думки, почуття, поведінку людей [9, 520]. Така розбіжність у трактуванні пояснюється тим, що вчені зверталися до поняття менталітету з метою реалізації своєї міждисциплінарної програми, а не ставили його в центр дослідження.

Із 60-х р. ХХ ст. новий етап діяльності школи “Анналів” пов’язаний з іменем Ф. Броделя. У своїх працях він звертається до “тоталітарної історії” і вводить поняття “*la longue duree*” (“час довгої тривалості”), яке суголосне із поняттям “структура”. Дослідження Ф. Броделя були своє продовження в роботах М. Вовеля. Обидва дослідники пов’язують категорію ментальності з поняттям “часу довгої тривалості”, а також звертають увагу на її повільну змінність та фундаментальність. Зокрема Ф. Бродель зауважує, що “час довгої тривалості” “зовсім не означає абсолютно нерухому реальність... це послідовність повторюваних рухів з варіаціями і повтореннями, із погіршеннями і пристосуваннями...” [2, 641].

Причини подальшого вивчення менталітету треба шукати в загальних тенденціях науки на Заході. Це розвиток кількісних методів для дослідження історії, зокрема – надання переваги діахронним джерелам, зміст яких охоплює тривалий період. Така орієнтація на велику кількість джерел дає можливість спостерігати зміни в менталітеті (наприклад, внаслідок аналізу великої кількості духовних заповітів М. Вовель довів зростання секуляризації в XVIII ст.) Цит. за: [8, 17].

Подальша тенденція науки пояснюється духом часу – це розвиток та вплив антропології. Суспільна думка тогочасної Європи та США підкреслювала культурне провалля між “цивілізованими” і “первісними” народами. Нова антропологія в період розпаду колоніальних імперій шукає глибокий смисл у побуті та обрядах жителів віддалених островів та пустинь, роблячи системні порівняння менталітету англійців чи французів минулих періодів із подібними явищами сучасної ім Африки. Застосовуючи методику “густого опису” (“thick description”), тобто ретельної розповіді про одну подію або випадок, щоб виявити максимальну значущість жестів чи дій, здійснюється аналіз менталітету в минулому. Це і особливий інтерес до маргінальних соціальних груп і прошарків (божевільних, еретиків, повій); і особлива увага до традиційного вияву соціальних відносин (народні фестивалі); і застосування семіотичного аналізу (звернення до речових джерел, жестів, мовних зворотів тощо). Тобто, розуміння категорії менталітету змінюється разом зі змінами методів у науці: “поняття менталітету втілює в собі швидше форму сприйняття істориків, ніж чітко визначений предмет дослідження” [8, 20].

Отже, введена і продуктивно розроблена французькими вченими категорія менталітету не отримала чіткого окреслення в їх працях. Переважання описів та перелічення ознак менталітету, нечіткість формулювань та дефініцій призвели до того, що майже кожен автор вкладав у поняття свій зміст, що зумовило широкий аспект його використання.

Висвітлюючи своє бачення змісту терміну “ментальність”, українські вчені розкривають питання “національного духу” і “душі народу” в науково-літературній спадщині XIX – початку XX ст. Зокрема М. Костомаров визначає вплив географічних

чинників та історичних умов життя народу на формування національної психіки, а також висловлює ідею історичної місії кожного народу в контексті функцій “світового духу”. Ця ідея відображає характерне для того часу бачення, що склалося під впливом філософії німецького романтизму. О. Потєбня оперує поняттям “народність”, яке розглядає як національну своєрідність, і головною серед її характеристик вважає систему прийомів мислення, втілену в мові. Він твердить, що мова є не тільки етнодиференціюючою, а й етноформулюючою ознакою етносу, що зумовлює його існування. Упродовж другої половини ХІХ ст. українська ментальність отримує літературно-філософське обґрунтування без використання самого поняття.

На початку ХХ ст., особливо у працях І. Франка, М. Грушевського та ін., обґрунтовується визначення українського народу як окремого духовного індивіда, а також формулюється українська національна ідея. Зокрема це проблема національної ідентичності у працях І. Франка, характеристика особливостей українського народу, визначення сутності українства та визначення ментальних особливостей народу через зміни його етнічної історії у творах М. Грушевського.

Важливим, на нашу думку, є вклад у дослідження етноментальної проблематики вчених – представників діаспори. Варто відзначити в цьому контексті В. Липинського, Я. Ярему, І. Мірчука, Ю. Липу, О. Кульчицького, В. Яніва та ін. В. Липинський досліджував “українську вдачу” в контексті побудови держави, Ю. Липа аналізував українську ментальність у динаміці процесу формування етносу, розглядаючи вплив різних культур, І. Мірчук вивчав риси української ментальності через порівняння її з російською, Я. Ярема структурував українську ментальність та характеризував чинники формування інтровертності українців, О. Кульчицький виокремив чинники формування менталітету українців, В. Янів структурував дослідження українського менталітету, зроблені його попередниками, та займався проблемою методології досліджень.

Отже, визначення онтологічного змісту та гносеологічної сутності понять “ментальність” і “менталітет” допомогло розкрити тенденцію дослідження менталітету у філософській, культурологічній і соціально-політичній теоріях другої половини

XIX – початку XX століття, яка спрямована на визначення методологічних основ. Це дає підстави стверджувати, що сутність ментальності як своєрідності світосприйняття, світобачення і пізнання, зазнаючи змін упродовж етнічної історії, зберігає свою основу (константу), що окреслює образ і духовно-культурний самовияв етнічної спільноти. У світовій та українській науці має місце латентний розвиток поняття “менталітет” через історичну трансформацію концептів “народний дух” – “душа народу” – “національний характер” – “етнічна ментальність” – “менталітет”.

1. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / Перевод Е.М. Лысенко. Послесловие А. Я. Гуревича. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII ст. / Пер. с фр. Л.Е. Куббеля. – Т.3. Время мира. – М.: Прогресс, 1992. – 679 с.

3. Вовель М. Ментальность // Опыт словаря нового мышления. Под общей ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. – М.: Прогресс, 1989. – С. 454 – 456.

4. Гегель Г.-В.-Ф. Философия истории // Соч. в 14 т. – АН СССР Ин-т философии. – М., Л.: Политиздат, 1932. – Т. 8. – 470 с.

5. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человека. – М.: Наука, 1977. – 703 с.

6. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. – СПб.: Наука, 1990. – 472 с.

7. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб.: Макет, 1995. – 316 с.

8. Филд Д. История менталитета в зарубежной исторической литературе // Материалы Междунар. конференции. – М.: РОСПЭН, 1996. – 440 с.

9. Февр Л. Бои за историю / Перевод А.А. Бобовича, М.А. Бобовича и Ю.Н. Стефановича. Послесловие А.Я. Гуревича. – М.: Наука, 1991. – 629 с.

10. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 429 с.

11. Храмова В. До проблеми української ментальності. Передмова // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.

12. Юм Д. О национальных характерах: В 2-х т. – Т.2. – М.: Мысль, 1966. – 927 с.

13. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Мысль, 191. – 367 с.

Лариса Костюк. Определение онтологического содержания и гносеологической сущности понятий

“ментальность” и “менталитет”. Определение сущности *ментальности* как объективной *константы этнической общности* в условиях современного общества является актуальным в теоретическом и практическом значении. Цель статьи – определение уровня изучения феномена этнической ментальности в сфере социально-философской теории, в частности, обоснование необходимости *этноментального подхода* как особенности методологии историко-типологического аспекта исследования проблемы.

Ключевые слова: ментальность, менталитет, этноментальный подход.

Larysa Kostiuk. Determination of Ontological Content and Gnoseological Essence of the Conceptions «Mentality» and «Mentalities». The research of mentality content as an objective constant of the ethnic society under the conditions of modern society is a question of urgent importance both in the theoretical and practical value. The aim of this article is to determine the level of studying of such a phenomenon as the ethnic mentality in the field of social and philosophic theory, in particular grounding the necessity of the ethnomental approach as the methodological peculiarity of the historical and typological aspect for investigation of this problem.

Key words: mentality, mentalities, ethnomental approach.